

Český jazykový atlas

kolem
nás

pro všední
den

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení ÚJČ je jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se systematicky zabývá zkoumáním nespisovných útvarů českého národního jazyka; vedle problematiky tradičních teritoriálních dialektů a formování interdialektů zkoumá zvláštnosti běžné mluvy, a to i v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničních oblastech.

KONTAKTY

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97, 602 00 Brno

<https://ujc.avcr.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/index.html>
<https://www.ceskanareci.cz>

Projekty dialektologického oddělení

Slovník nářečí českého jazyka přináší ucelený pohled na lexikum našich dialektů, které v souvislosti se změnami způsobu života nenávratně mizí. Vytvoření celonárodního nářečního slovníku proto patří k nejpotřebnějším akcím na poli zachrany našeho kulturního dědictví.

Práce byly zahájeny v roce 2011 a od roku 2016 jsou na internetových stránkách ÚJČ zpřístupňována slovníková hesla (<https://sncj.ujc.cas.cz>). Materiálovým východiskem slovníku je Archiv lidového jazyka, který je budován od roku 1952 s cílem soustředit písemné nářeční doklady, aby byly uchovány veškeré stopy kdysi bohaté nářeční slovní zásoby. Základ Archivu tvoří excerpty z nářečních prací tištěných i rukopisných (nářeční monografie, slovníky, časopisecké příspěvky filologické či etnografické, drobné rukopisné záznamy získané příležitostně od osmdesátých let 19. století po současnost) z různých oblastí Čech, Moravy a Slezska. Po celou dobu je Archiv průběžně doplňován o nový materiál z regionálních zdrojů, z rukopisných i tištěných slovníků a dále z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření. Věleňována jsou rovněž excerpta z autentických nářečních promluv získávaná stále probíhajícími terénními výzkumy; tyto promluvy jsou součástí Archivu zvukových záznamů nářečních promluv, který vznikl v šedesátých letech 20. století během výzkumů pro *Český jazykový atlas*. Materiál se tak do dnešní doby rozrostl na více než 1,5 milionu dokladů.

Co to je Český jazykový atlas?

Český jazykový atlas (dále ČJA) je rozsáhlé jazykovězeměpisné dílo, které v šesti svazcích a na takřka 1600 mapách podává všestranný a prohloubený pohled na nářečí českého jazyka, především na jejich územní rozrůznění, a postihuje hlavní tendence jejich vývoje. Představuje tak důležitý soubor údajů ke studiu českého národního jazyka. Má význam i pro další oblasti společenských věd a zároveň slouží široké kulturní veřejnosti.

Atlas je založen na výsledcích celouzemního výzkumu nářečí českého národního jazyka uskutečněného podle jednotného výzkumného programu. Vlastní terénní výzkum prováděli v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století ve vybraných obcích zvláště vyškolení specialisté. Touto akcí se podařilo zachytit stav našich nářečí u tehdejší nejstarší generace, která v každodenním životě používala takřka výhradně nářečí. Materiál, který atlas přináší, má tedy už i historickou hodnotu.

Co předcházelo ČJA?

Výzkumu pro *Český jazykový atlas* předcházely práce dialektologů datující se od čtyřicátých let 20. století. K nim patřilo zejména vydání *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* v roce 1943 (rozšířená verze 1951). Tato pravidla měla

sjednotit způsob přepisů promluv ze všech nářečních oblastí našeho národního jazyka, např. slova *dítě*, *hodina*, *nízko*, *kůň*, *člověk*, *město*, *chalupa* jsou přepisována podle místní výslovnosti jako *díte*, *hoďina*, *ňisko*, *kůň*, *čloujek*, *mjesto/mňesto*, *chalupa/chalupa* atd.

Se soustavným výzkumem dialektů se začalo již po druhé světové válce. V první fázi (1947–1953) bylo vypracováno 13 oblastních dotazníků (rozsahu od 2 do 44 listů): *Dotazník pro česká nářečí jihozápadní*, *Dotazník pro česká nářečí severovýchodní*, *Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní*, *Dotazník pro nářečí středočeská se zřetelem k obecné češtině*, *Dotazník pro nářečí hanácká*, *Dotazník pro nářečí moravskoslovenská*, *Dotazník pro česká nářečí lašská*, doplňující *Zvláštní dotazník pro nářečí západočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové oblasti západočeské*, *Zvláštní dotazník pro nářečí jihočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové jihočeské nářečí doudlebské*, *Zvláštní dotazník pro okrajová území severovýchodních nářečí českých*, *Speciální dotazník pro severovýchodní česká nářečí*.

Tyto dotazníky byly zaměřeny na základní jevy hláskoslovné a tvaroslovné. Byly sestaveny podle návrhů O. Hujera, B. Havránka, V. Šmilauera, V. Vážného, A. Kellnera, J. Běliče, A. Gregora, F. Kopečného a F. Svěráka. Smyslem těchto dotazníků bylo získat ucelenou představu o současném stavu dialektů na celém území českého národního jazyka.

Výzkum probíhal formou korespondenční ankety: dotazníky vyplňovali neškolení dopisovatelé (nejčastěji učitelé) téměř ve všech obcích, v nichž se nacházela

škola (jeden dotazník připadl na plochu 15 km²), a zasílali je zpět do Ústavu pro jazyk český (dále ÚJČ). Prostřednictvím dotazníků byl shromážděn obsáhlý materiál (95% návratnost byla na dnešní dobu obdivuhodná).

Materiál byl zpracován na velkorozměrových značkových mapách a na schematických mapkách formátu A5, jež pomocí izoglos zobecňovaly situaci představenou na velkých mapách (izoglosy jsou linie na mapě, které ohraničují území souvislého výskytu určitého jazykového jevu). Právě tyto malé mapky podávající základní přehled o zeměpisném rozšíření mapovaných jevů posloužily J. Běličovi při zpracovávání kompendia *Nástin české dialektologie* (1972). Na základě nářečního materiálu shromážděného pomocí těchto oblastních dotazníků vznikly nejen dílčí stati publikované v odborných časopisech a sbornících, ale také např. nářeční monografie J. Voráče *Česká nářečí jihozápadní* (I, 1955; II, 1976) a S. Utěšeného *Nářečí přechodového pásu česko-moravského* (1960).

Materiál z uvedených oblastních dotazníků se stal nejen východiskem pro přípravné práce pro ČJA, ale vycházelo se z něj v druhé, lexikální fázi nářečního výzkumu při přípravě dvou sešitů *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka* (část I, 26 stran, 1954; část II, 20 stran, 1958). Sestavili je S. Utěšený, J. Voráč a P. Jančák ve spolupráci s dalšími pražskými a brněnskými dialektology. Využili přitom mimo jiné zkušeností z lexikálního dotazníku A. Kellnera *Odras života slezského lidu v jazyce* (tato anketa byla sice prováděna na poměrně malém území, ale byla první soustavnou akcí tohoto druhu u nás; měla postihnout hlavní jádro slezské slovní zásoby).

Jak probíhal výzkum pro ČJA?

Zkušenosti z uvedených výzkumů byly dále využity při sestavování *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964–1965), na jehož základě vznikl ČJA. *Dotazník*, obsahující 2649 položek, byl sestaven tak, aby v něm byly vyváženě zastoupeny všechny jazykové roviny (slovní zásoba – lexikum, hláskosloví, tvarosloví – morfologie, slovtvorba, skladba – syntax); byl uspořádán do dvou oddílů. Oddíl A byl zaměřen zejména na jevy diferencující se lexikálně a slovtvorně a byl seřazen podle věcnévýznamových souvislostí; v oddíle B byly soustředěny jevy gramatické a syntaktické.

Podle stejného *Dotazníku* se zkoumalo ve venkovských i v městských lokalitách, ve městech však byly vynechány lexikální položky svázané s reáliemi tradičního života na venkově (nezkoumala se např. pojmenování pro stáj pro krávy, první mléko po otelení, vejce bez skořápky a bramborový klíček). Dodatečně byl pro výzkum mluvy ve městech vypracován zvláštní lexikální dotazník obsahující 139 položek zaměřených na reálie spojené s městským životem (zjišťovala se např. pojmenování pro klepadlo, otoman, rohový dům, tramvaj, napínáček); část dotazů byla určena pouze mládeži s cílem zachytit slangové výrazy ze studentského prostředí (sledovala se označení pro školníka, hezkou dívku, školní předmět český jazyk aj.).

Prvních sedm stran *Dotazníku* bylo určeno pro záznam o provedení výzkumu. Na první stranu se zapisovala jména explorátorů, datum výzkumu, evidovaly se magnetofonové záznamy a údaje o eventuálních starších výzkumech v obci. Další strana byla věnována charakteristice dané lokality: kromě úředního, příp. lidového

Obec: ChorušiceOkres: MělníkVyplnil: Jaroslav Pelant

Podtrhujte a doplňujte!

46.

a) Jak zní množné číslo číslovky jeden?

- Sklonuje se:
1. <u>jedni</u> lidé, <u>jedny</u> ženy	nebo jinak?
<u>jedni</u> mají všechno, <u>druzí</u> (druhí) nic	
2. u <u>jedněch</u> (jednech) lidí	u jednech
3. k <u>jedněm</u> (jednem) lidem	k jedněm
6. o <u>jedněch</u> (jednech) lidech	o jednech
7. s <u>jedněma</u> (jednema) lidma	s jedněma

b) Jak se skloňují číslovky dva, tři, čtyři a další?

Říká se:

dva, dvě; dvou (dvouch); dvouma i dvěmatři, bez tří (třech), třemaštyry, bez štyri (štyrech), štyrem, o štyrech, štyrmas pěti lidmi nebo s pěti (pětima) lidmase sedmi, (v) osmi lidma sedmima
osmimaŘíká se: dvá klucí (živ.)proti dva domy (neživ.)nebo jinak?
dva kluci

c) Říká se:

nebo:

anebo jinak?

kolik, kolikpak

kolipa

do kolika, do kolikapak

do kolikapati

tolik, tolikpak

tolipak

do tolika, do tolikapakdo tolikatiTy už umíš do tolikati počítat.
ani jako štolik dříví

toliká dříví

s tolika penězis toliká penězma Co budeš dělat s tolika penězma.

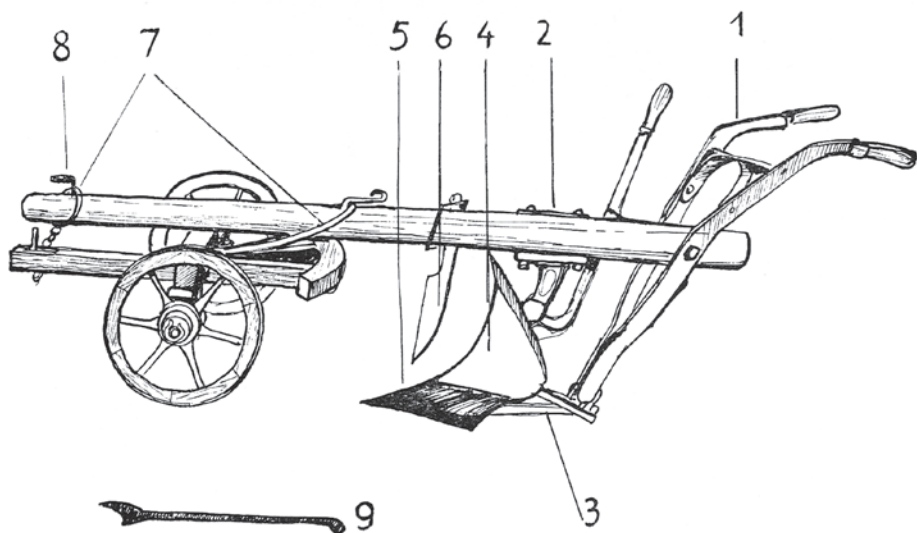
607

✖

108 • DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ

1591	„vráska“ (na čele)	vráska
1592	„mračit se“ (na někoho)	mračit se
○ 1593	oko: 6.sg. na/ve...	se voko
○ 1594	2.pl. z obou...	voči
1595	3.pl. blíž k...	vočim
1596	slza: 1./4.pl. tekly jako hráchy	sloze
1597	2.pl. plné oči...	slozeí
1598	slza (= kapka, trocha, např. vody) na dně zůstala...	sloza (= trocha oči)
1599	slabě (např. vidět) T namazat chléb...	slabo
1600	„dívat se“ já už se na to nemohu...	dívat se
1601	vidět: prez.1.sg.	vidim
○ 1602	všimnout si {všimnout se}	přimnout se
1603 M	{zvědavě} „nahlížet“	hlídat
1604	podívat se: inf.	podívat se
1605	imp. dobře se na to...	podívé se!
1606	prét. podíval se	podíval se

Vyplněná stránka z Dotazníku pro výzkum českých nářečí z obce Sedlec (okres Třebíč) s červeně vyznačenými tzv. návodnými kontexty, které explorátorům pomáhaly při výzkumu

Dotazník pro výzkum českých nářečí (obrázková příloha – dřevěný pluh)

názvu obce se zde uváděl okres, údaje o železničním a silničním spojení, o škole, farnosti a nejblížejších střediscích nákupu, o počtu obyvatel a jejich zaměstnání. Bylo zde též vyhrazeno místo pro poznámky k sociální a jazykové situaci v obci. Na následujících stranách se uváděly údaje o zkoumaných osobách (vedle jména, data a místa narození též jejich dosažené vzdělání, dále informace o rodičích a manželech/manželkách aj.).

Součástí *Dotazníku* byla obrázková příloha zahrnující 34 náčrtků některých reálií venkovského života (např. koňského postroje, částí vozu, máselnice). Tato příloha se při práci v terénu plně osvědčila, zabránilo se tak možným nedorozuměním. Informátoři podle vyobrazení jednoznačně pojmenovávali zkoumané reálie.

Podle tohoto *Dotazníku* uskutečnili pražští a brněnští dialektologové v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století přímý terénní výzkum na celém území českého národního jazyka.

Kde a kdy se zkoumalo?

V letech 1964–1972 se zkoumalo ve 420 venkovských obcích (223 v Čechách, 197 na Moravě a ve Slezsku). Součástí této sítě bylo i 5 vesnic ležících v dnešním Polsku, a to dvě ze starého českého osídlení v Kladsku (Słone a Jakubowice) a tři z bývalého opavského Slezska (Branice, Pietrowice Wielkie, Krzanowice). Vybíraly se menší, ve středověku založené obce se starousedlým zemědělským obyvatelstvem, které ležely mimo hlavní komunikace. Bylo totiž potřeba zachytit co nejzachovalejší stav našich tradičních nářečí. Každá obec v atlase reprezentuje i mluvu svého okolí. Hustota sítě není na celém území stejná, ale řídí se mírou nářečního rozrůznění v příslušných oblastech. Tam, kde se nářečí více diferencují, je vzdálenost mezi lokalitami menší (na Moravě, ve Slezsku a na okrajích Čech).

ČJA - Pomocná orientační mapa (každá lokalita má své číselné označení)

Na výzkum ve venkovských lokalitách navazoval v letech 1973–1976 výzkum ve městech. Pro tento účel byla vytvořena síť 57 bodů (rozsahem je to zhruba osmina bodů venkovských) reprezentujících 37 měst vnitrozemských (18 v Čechách, 19 na Moravě a ve Slezsku) a 20 pohraničních (12 v Čechách, 8 na Moravě a ve Slezsku). Jádrem této sítě jsou města střední velikosti (např. Příbram, Třebíč). Pro zachování rovnoměrného rozložení sítě sem byly zařazeny i lokality menší (např. Slavonice, Železná Ruda), dále pak i krajská města (včetně hlavního města Prahy).

Nářečí se též zkoumala ve 13 vybraných vesnicích se starší českou kolonizací v Polsku, bývalé Jugoslávii a v Rumunsku. V Polsku byl výzkum proveden v obci Gęsiniec, v dnešním Chorvatsku v lokalitách Ivanovo Selo, Veliki Zdenci, Doljani a Bjeliševac, v dnešní Bosně a Hercegovině v Nové Vsi, v oblasti srbského Banátu v obcích Krušica a Veliko Središte a v rumunském Banátu v lokalitách Sfânta Elena, Gârnici, Șumita, Peregu Mare, Clopodia.

Kdo se výzkumu zúčastnil?

O šíři terénního výzkumu svědčí velký počet nářečních mluvčích, kteří byli do projektu zapojeni (celkem 5396). Výzkumu na venkově se zúčastnilo celkem 4364 osob. Jednalo se převážně o 65–75leté starousedlíky, protože cílem výzkumu bylo vysledování nejstaršího zjiitelného stavu nářečí v dané lokalitě.

Ve městech šlo o zachycení běžné mluvy, proto se ve vnitrozemských městech zkoumalo jak u příslušníků staré generace, tak u 14–15leté mládeže. V pohraničních městech se však sledovala jen mluva příslušníků mladé generace, protože vzhledem k poválečnému osídlování zde žilo obyvatelstvo nářečně, zčásti i jazykově různorodé. Celkem se do výzkumu ve městech zapojilo 1032 mluvčích (365 ze starší generace, 667 z mladé generace).

Křest *Dodatků* – šestého, závěrečného svazku *Českého jazykového atlasu* dne 25. dubna 2012 v brněnské Literární kavárně knihkupectví Academia (foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Během slavnostního zahájení konference *Čeština v pohledu synchronním a diachronním* (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český) dne 1. června 2011 byla dr. J. Balharovi předána čestná oborová medaile J. Dobrovského (foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Výzkum prováděli výhradně školení explorátoři, různou měrou se na něm podílelo za celou dobu zhruba třicet pracovníků z pražského a brněnského dialektologického oddělení akademického Ústavu pro jazyk český. Práce v Čechách probíhaly pod vedením J. Voráče, na Moravě a ve Slezsku výzkum koordinoval J. Balhar. Ten se na vzniku ČJA podílel od počátku až po završení celého díla (tj. od přípravy *Dotazníku* přes terénní výzkum po vedení autorského kolektivu všech 6 svazků ČJA). Za celoživotní dílo a především za práci na ČJA mu byla v roce 2011 předána čestná oborová medaile J. Dobrovského.

Fotodokumentace

Během výzkumu pro ČJA byla zejména v českých lokalitách pořízena bohatá fotodokumentace, zachycující jednak informátory v jejich domácím prostředí, jednak předměty jejich každodenního života, zemědělské nářadí apod. Tento historicky cenný materiál ilustruje život na venkově v šedesátých letech minulého století.

Zpracování ČJA

Získaný nářeční materiál se začal zpracovávat a vznikaly první mapy pro plánovaný ČJA, při jejichž tvorbě se užívaly různé kartografické metody. V archivu dialektologického oddělení v Brně jsou uloženy pracovní mapy, a to jak nápisové (zachycený nářeční jev je v písemné formě zaznamenán na mapu k číslu příslušné lokality), tak značkové (zachycený nářeční jev je představen na mapě v podobě geometrického symbolu – např. čtverce, trojúhelníku – u čísla příslušné lokality).

Při konečném zpracování nářečního materiálu během přípravy 1. dílu ČJA dospěl autorský kolektiv k ojedinělému a novátorskému způsobu zobrazení nářečních jevů na mapách. Nejvhodnějším způsobem grafického zobrazení se ukázala kombinace izoglos (vesměs doplněných nápisy), šraf a značek (viz zde mapu k dotazníkové položce „vesnice“). Často složitá jazyková situace tak byla postižena v úplnosti a co nejpřesněji.

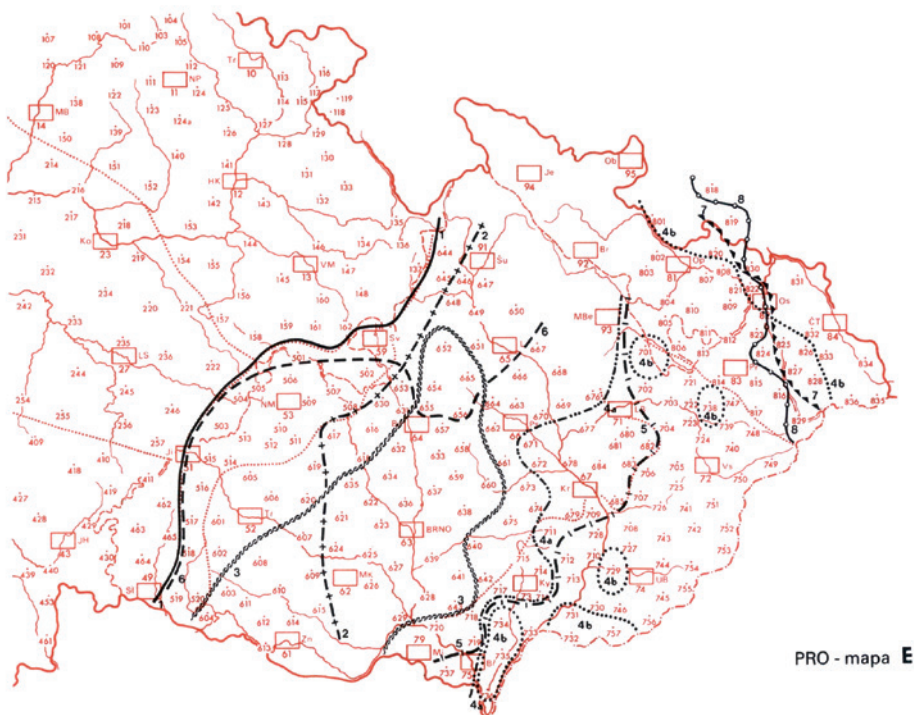

Nářeční mluvčí a reálie venkovského života během výzkumu pro ČJA

(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

[illegible][illegible]

Výřez z pracovní značkové mapy s legendou – dotazníková položka „volání na slepice“; na mapě jsou značkami zachyceny nářeční výrazy (uvádíme je ve zjednodušeném nářečním přepisu): *put', putí, puta, putki, cibal, t'v aj.* (srov. ČJA 3, 228)

PRO - mapa E

Mapa PRO E - izoglosa 1 vymezuje rozšíření podob se št' (záp.) × šč (vých.), např. št'estíť × ščestíť

sýček, (*v*)*okurka*, *štěstí* zastupují varianty (uvedené ve zjednodušeném nářečním přepisu): *sejček*, *sěček*, *síček*, *sýček*, *syček*; *okurka*, *vokurka*; *štěstí*, *ščestí* (viz zde mapu PRO E).

Další oddíly komentáře uvádějí do problematiky příslušného jevu a přinášejí doplňující a zpřesňující informace o nářečních výrazech, jejich tvarech a hláskoslovných podobách zobrazených na mapě (viz dále komentář k mapě „vesnice“). Do 2. oddílu se soustřeďuje výklad o významové stránce sledovaného hesla a o výsledcích, k nimž se při kartografickém zpracování materiálu dospělo. Ve 3. oddíle je stručně popsána situace na mapě; čtenáři se tak usnadňuje orientace v mapě, upozorňuje se na závažné jazykové jevy a jejich souvislosti. Ve 4. oddíle jsou mapované lexémy a jejich varianty opatřeny stručným etymologickým výkladem a jsou zapojeny formou materiálového výpisu ze slovníků do vztahu k minulé i dnešní slovní zásobě češtiny a do souvislosti se západoslovanskými jazyky. Do 5. oddílu jsou zařazeny nářeční doklady zachycené terénním výzkumem u českého obyvatelstva ve vybraných obcích v Polsku, Rumunsku a v bývalé Jugoslávii. V 6. oddíle jsou uvedeny odkazy na mapy a komentáře v západoslovanských jazykových atlasech, dále v *Slovanském jazykovém atlase* a v *Evropském jazykovém atlase*, ve kterých se řeší shodná problematika. Výjimečně se připojuje ke komentáři také 7. oddíl, v němž se stručně pojednává o významově blízké, ale samostatně kartograficky neřešené položce *Dotazníku*.

Co obsahuje ČJA?

ČJA 1–5 obsahuje celkem 1558 map a 1578 komentářů. První tři svazky ČJA jsou věnovány slovní zásobě z významových okruhů „člověk“, „místní a domácí prostředí“ (svazek 1), „zahrad a sad“, „živočišstvo“, „les a rostlinstvo“, „krajina“, „čas a počasí“,

184 vesnice (1) — mapa s. 351

- 1 M vesnice (ves f.) — vesnice
vesnic f. — vesnic f.
d'ed'ina
- 2 Mapa zachycuje nářeční pojmenování pro vesnici, tj. obec venkovského typu. Základní zachycený rozdíl je lexikální; materiál se dále diferencuje morfologicky (*vesnice* × *vesnic*) a hláskově (*vesnice* × *vesnice*).
Na celém území Čech byl jako dubletní zaznamenán též název *ves*; objevuje se zejména v nepřímých pádech. Tento výraz nebyl mapován.
- 3 Základní protiklad tvoří výrazy *vesnice* (zabírající Čechy a jz. Moravu) a *dědina* (na zbývajícím území Moravy a ve Slezsku). V nejvýchodnějších Čechách se nachází souvislé území s podobou *vesnice* a v okolí Náchoda malý areál se slovotvornou variantou *vesnic/vesnic*.
V mor. městech se dubletně, zpravidla u mladé generace, vyskytuje též podoba *vesnice*.
- 4 *dědina* Jg (těž ve významu „dědictví“), SSJČ kniž. a obl. mor., SSJ *dedina*, pol. *dziędzina* — Z psl. **dědb*, původně „majetek, jímž vládne děd“ (stč. *dědina* jen „dědictví, nemovitý majetek jednotlivce“).
vesnic(e), *vesnic(e)* stč. *vesnicě*, *ves*, Jg *vesnice*, *ves*, SSJČ *vesnice*, *ves*, SSJ *ves*, pol. *wieś*, hluž. *wjes* — Psl. **vb sb*, sufix *-nice* má význam lokální (jde o náhradu nemotivovaného pojmenování motivovaným).
- 5 vesnice Po 1, Ju 1-6, Ru 1-4 — ves Ru 1 (ve fsi Ru 2) — d'ed'ina Ju 6, 7, Ru 5
- 6 ASJ IV 330:2b, PLPJ 1, AJPP 1, OLA 1994, ALE 491

Komentář k mapě „vesnice“ (viz ČJA 1, 184)

Mapa k dotazníkové položce „vesnice“ (viz ČJA 1, 184)

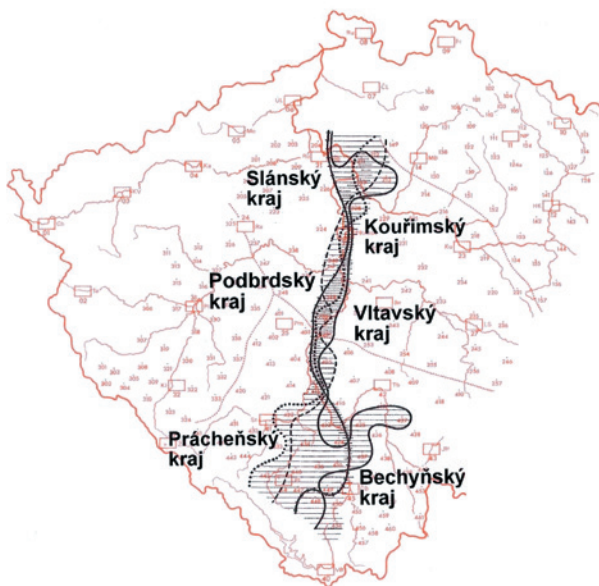
„vesnice dříve a nyní“, „zábavy a zvyky“ (svazek 2), „hospodářská usedlost“, „polní práce, zemědělské nářadí a nástroje“, „dobytek a drůbež“ (svazek 3). Čtvrtý svazek je zaměřen na tvarosloví (na mapě je zobrazeno zeměpisné rozšíření např. nářečních podob 1. pádu jednotného čísla přídavného jména přivlastňovacího *bratrův* (uvádíme je ve zjednodušeném nářečním přepisu): *bratrův*, *bratrů*, *bratrůch*, *bratrůj*, *bratrovo* aj.).

Pátý svazek obsahuje několik částí: jádro tvoří kapitola o vybraných jevech hláskoslovných, zpracovány byly též jevy syntaktické a tvoření příslovčí, další část představuje výsledky z doplňkového výzkumu ve městech, poslední část přináší mapy svazků izoglos excerpovaných z celého ČJA (celkem 15 mapových listů s 60 izoglosovými svazky).

Právě mapy svazků izoglos se v jazykových atlasech běžně neobjevují, jsou však mimořádným přínosem, poskytují totiž spolehlivé východisko pro další (i mezioborová) bádání. Tyto mapy mohly vzniknout teprve na závěr celého díla, kdy bylo možno vycházet z kompletního mapového souboru ČJA (1558 map). Srovnáním průběhu izoglos, jimiž jsou nářeční jevy od sebe odděleny, se prokázalo, že se hranice mnohých jevů zcela nebo částečně překrývají. Vytvořením svazků izoglos se mj. potvrdilo teritoriální vymezení základních nářečních skupin (a jejich dílčích úseků) a navíc byla doložena existence méně známých, popř. zcela neznámých areálů. Svazky izoglos signalizují, že v místech jejich průběhu patrně existovala nějaká komunikační překážka. Jeden ze svazků izoglos se nachází podél řeky Vltavy (viz obrázek na s. 14), která v minulosti tvořila téměř celou svou délkou hranici mezi historickými kraji: v 18. stol. mezi krajem Slánským (záp.) a Kouřimským (vých.), směrem na jih pak Podbrdským a Vltavským a dále mezi krajem Prácheňským a Bechyňským; komunikační bariéru tedy tvořila v tomto případě nejen překážka přírodní (tj. vodní tok), ale též hranice správních celků.

Mapa k dotazníkové položce „bratrův“ (viz ČJA 4, 209)

Mapa svazku izoglos podél
řeky Vltavy (viz ČJA 5, 454.1)

Dalším důležitým poznatkem je mimo jiné i to, že se v jednom svazku na sebe mohou vrstvit hranice oddělující jevy různého stáří. Např. s bývalou zemskou hranicí česko-moravskou se shoduje průběh svazku téměř 150 rozhraničujících linií; tento svazek je tak jedním z nejvýraznějších předělů na českém jazykovém území. K nejstarším rozdílům zde patří difference lexikální *vesnice* × *dědina*, *sešora* × *surchu* nebo hláskoslovné (původu již praslovanského) *žába* × *žaba*, *dát* × *dat*; naopak k mladším rozdílům náleží např. difference lexikální *ang-rešt* × *srstka*, slovtvorná *kominík* × *kominář*, morfologická *nejezděte* × *nejezdíte* (viz ČJA 5, 461.2).

Závěrečný svazek *Dodatky* zpřístupňuje ČJA jako celek. Jeho významnou součástí je především kompletní abecední rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků, ukázky nářečních promluv a rozsáhlá bibliografie české dialektologie od r. 1968 (bezmála 900 dokladů; přehled odborné literatury vydané před tímto rokem je obsažen v monografii J. Běliče *Nástin české dialektologie*, 1972). Dále jsou prezentovány charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl nářeční výzkum uskutečněn.

Významnou součástí tohoto svazku jsou dvě CD obsahující reprezentativní výběr z audiozáznamů souvislých vyprávění, které byly pořizovány při nářečním výzkumu pro ČJA. Jedná se o 36 vyprávění z Čech a 34 z Moravy a Slezska. Výběru ukázek byla věnována velká pozornost; sledovala se nejen tematická pestrost a obsahová zajímavost (vzpomínky na dřívější život na vsi a na nejrůznější lidové zvyky, humorné příběhy, vyprávění o tradičních řemeslech, o všelijakých radostných i neradostných událostech atd.), ale byl kladen také důraz na zastoupení co největšího počtu nářečních znaků v jedné ukázce. Po technické stránce bylo nutné nahrávky upravit v profesionálním zvukovém studiu. Vedle zvukového

záznamu jsou v *Dodatcích* pedagogům, studentům a dalším zájemcům o dialekty k dispozici i zápisy těchto ukázek ve zjednodušeném nářečním přepisu (ve fonetické transkripci). Za jednotlivými ukázkami jsou připojeny vysvětlivky objasňující některé méně známé dialektismy a výčet nářečních znaků, které se v příslušné ukázce vyskytují. Soubor ukázek nářečních promluv tak doplňuje celkový pohled na dialekty českého jazyka. Vybrané audiozáznamy jsou dostupné též v mapě *Jak se kde mluvilo a mluví* (http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/), která je součástí Virtuálního průvodce výstavy „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ (<https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne/>), v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (<https://www.czechency.org/slovník/cat/dialektologie>), v korpusu DIALEKT (<https://www.korpus.cz/>) a aplikaci Mapka (<https://korpus.cz/mapka/>).

Přepisy dalších nahrávek z výzkumu jsou obsaženy v knize *České nářeční texty* (1976).

Význam a ocenění ČJA

Zpracováním nářečního materiálu v ČJA je uchováno jazykové dědictví češtiny pro budoucí generace. *Atlas* předkládá cenný materiál nejen pro další jazykovědná studia, ale nové a podnětné postřehy zde naleznou pro svá bádání též odborníci jiných vědních oborů, zejména historie, etnologie a sociologie. *Atlas* je určen také pedagogickým pracovníkům a všem, kteří se blíže zajímají o český jazyk. Má dnes už nenahraditelnou dokumentární hodnotu, mnohé zachycené výrazy zůstávají důležitým a často jediným svědectvím o hmotné a duchovní kultuře našich předků.

Přínos ČJA a jeho všestranné využití byly oceněny v 15. ročníku soutěže pořádané Jednotou tlumočnicků a překladatelů: *Český jazykový atlas 1–5* získal druhé místo v kategorii Slovník roku 2008 a Cenu poroty za výkladový slovník.

Jak pokračují práce dialektologů?

Práce dialektologů knižním vydáním ČJA neskončila. ČJA byl zpřístupněn pro širokou veřejnost na internetových stránkách ÚJČ (ve verzi PDF na <https://cja.ujc.cas.cz/>, ve verzi HTML na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>). Veškerý nářeční materiál shromážděný při výzkumech pro ČJA je dále využíván pro vznikající *Slovník nářečí českého jazyka* (hesla jsou zveřejňována od r. 2016 na <https://sncej.ujc.cas.cz/>). Do slovníkové databáze byl zařazen jak materiál prezentovaný v šesti svazcích ČJA, tak i ten, který nebyl např. z důvodu malé územní diferenciace kartograficky zpracován a je uložen v archivu dialektologického oddělení v Brně. Přípravuje se také propojení dat *Slovníku nářečí českého jazyka* jak s ČJA, tak se *Slovníkem pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, který představuje pojmenování polí, luk, lesů, vod, hor, cest aj.; jeho hesla jsou v dialektologickém oddělení zpracovávána v elektronické podobě a postupně jsou zpřístupňována na internetu (<https://spjms.ujc.cas.cz/>).

Znáte naše nářečí? Víte, co znamená...?

1. merfán

- a) naběračka
- b) modřín
- c) pánev na smažení

2. šusterka

- a) druh sukně
- b) štěrka
- c) škubánky

3. bombus

- a) bonbon
- b) buben
- c) konzerva

4. cibéba

- a) cibule
- b) rozinka
- c) pěnkava

5. bo

- a) ale
- b) balon
- c) protože

6. hnotek

- a) špalek na štípání dříví
- b) noha
- c) hůl

7. pajzák

- a) kulhající muž
- b) páčidlo
- c) nůž

8. čapa

- a) noha, tlapa
- b) samice čápa
- c) druh pozdravu

9. roba

- a) práce
- b) žena
- c) pohroma

10. drkotina

- a) zmrzlina
- b) rosol, huspenina
- c) strašidelné vyprávění

11. džeprem

- a) džem
- b) rychle
- c) teprve

12. poutec

- a) pěšinka ve vlasech
- b) poutko
- c) polní cesta

13. lelík

- a) lenoch
- b) cop
- c) lízátko

14. lukše

- a) nůše
- b) luk
- c) nudle

15. putra

- a) tchyně
- b) máslo
- c) klepna, drbna

16. legátka

- a) židle
- b) legitimace
- c) úzká nohavice

Následující příklady a ukázky nářečních promluv byly shromážděny v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století v průběhu výzkumů pro *Český jazykový atlas*. V přehledu nářečních znaků vybíráme nejcharakterističtější rysy dané nářeční oblasti (mnohé z nich však tehdy měly větší či menší územní přesahy do sousedních oblastí; do dnešní doby některé nářeční rozdíly vymizely, jiné zmenšily svůj zeměpisný rozsah). Pro lepší orientaci v textu **některé z nářečních znaků** v ukázkách **zvýrazňujeme** barevně (pozorný čtenář si však jistě všimne i mnoha dalších nářečních jevů). Plné znění ukázek lze najít v publikaci *Český jazykový atlas, Dodatky* (2011; též <https://cja.ujc.cas.cz/CJA-dodatky/>), příp. v *Českých nářečních textech* (1976); vybrané úseky jsou dostupné ve zvukové mapě *Jak se kde mluvilo a mluví* (http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/).

Příklady a ukázky uvádíme v **zjednodušeném nářečním přepisu** (např. slovo *štěstí* je zapsáno podle výslovnosti v daném nářečí jako *štestí/ščestí*, slovo *myslet* jako *mislet/myslet/mysleć* atd.).

Nářečí v Čechách – česká nářečí v užším smyslu

Celé území historických Čech s přesahem na Českomoravskou vrchovinu zaujímají nářečí česká v užším smyslu, která se dělí na čtyři nářeční podskupiny: středočeskou, severovýchodočeskou, jihozápadočeskou a českomoravskou.

Společné znaky českých nářečí v užším smyslu:

- dvojhlasiky *ej* (tradičně zapisovaná jako *ej*) a *ou*: *starej mlejn, mouka*
- protetické *v*: *von, vokno*
- *y/ý* splynulo ve výslovnosti s *il/í*: *šlišet, mlín, vihodíli*
- staré *ě* se změnilo v *í*: *kiseli mlíko*
- dlouhá kořená samohláska u slov jako *bláto, lhát* (proti mor. *blato, lhat*)
- příč. min. j. č. muž. rodu bez koncového *-l*: *řek, nes* (proti mor. *řekl, nesl*)
- nerozlišování životnosti typu: *ti heskí kluci* (proti mor. *ti hescí kluci*)
- výslovnost skupiny *sh* jako *sch*: *na schledanou, scháňet* (proti mor. *na zhledanou, zháňet*)
- skupina *šč* se změnila v *št*: *štestí* (proti mor. *ščestí*)
- 4. pád zájmena ona: *jí* (proti mor. *jilju*)
- vynechávání pomocného slovesa *být*: *já ho videl, mi tam šli*.

Středočeská nářeční podskupina

Vedle znaků společných českým nářečím v užším smyslu (např. *mlejn, mouka, vokno, řek, na schledanou*) jsou pro středočeskou podskupinu charakteristické tyto znaky:

- krácení samohlásek *í, ú* v koncových: *ve starim krámě, mislim, vot tech malířu*

- 3. os. mn. č. sloves 4. třídy na *-ejí* a 5. třídy na *-ají*: *nosejí, volají*
- 2., 3., 6. p. j. č. tvrdého skloňování příd. jmen a rodových zájmen rodu žen. na *-í*: *podle tí zahrátka, po celé republice*

- zvláštní (zájmenné) tvary tvrdého skloňování příd. jmen: *do druhého, k náckemu, (vo) dobrom*
- tvary přivlastňovacích příd. jmen: *bratrovej sešit, sestřiná šála*
- rodinná jména zakončená na *-ovic*: *Kratochvílovic*.

DOBROVÍZ (vyprávěla žena narozená v r. 1902; viz ČJA, Dodatky, s. 356, CD 1, 14; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 224)

Obec se nachází v oblasti středočeské nářeční podskupiny českých nářečí v užším smyslu.

Maminka si mислеla, každěj den že housata musejí bejt vikoupaní. To nebili auta, to jeli jenom koňe, no kočí, diž videl, že de harant, tak se mu vihnul. A no tak, maminka bílila a povídá mi: „Haleť, Marjánko, dojdí vikoupat ti husi.“ No tak já šla, to mi bili taki asi štiři roki. Já šla koupad husi. Nesla sem si klacek a šla sem s ňima do toho ribňíka u Kratochvílovic. Mi sme bidleli tam naproti dříf. Jak sou Kratochvílovic, tak takle přes tu jejich stodolu. Dívali sme se do tí jejich stodoli z vokna. A no tak sem hnala vikoupat... a tam bili schůtki, teťkin tam nejsou, zrovna podle tí zahrátka Kratochvílovic bili takle dólu schůtki. Tak sem šla koupad husi, malí housátka, žlutí ešte. A teť sem je tam přihnala a voňi se začli potápjet a já sem brečela, že se mi utopjeji. Ale přihnala sem je fšecki f pořátku a druhéj den teprva, diž je šla koupat maminka sama, tak jí tam ženckí říkali, že sem pro ňe brečela, že se mi utopjeji.

Severovýchodočeská nářeční podskupina

Vedle znaků společných českým nářečím v užším smyslu (např. *mlejn, mouka, vokno, řek, na schledanou*) jsou pro severovýchodočeskou podskupinu charakteristické tyto znaky:

- krácení samohlásek *í, ú* v příponách a v koncovkách: *četník, k javorum*

- dlužení kmenových samohlásek: *vjěřila, stóji, pívo*
- zbytky obouřetné výslovnosti hlásky *v (u/w)*: *zrovna, kreu, howořime, woňi*
- 7. p. j. č. měkkých podst. jmen rodu žen. na *-ej*: *ulicej*
- 3. a 6. p. j. č. podst. jmen rodu muž. živ. (ojed. i stř.) na *-oj*: *hadoj, staro-stoj, prasátkoj*
- 4. p. mn. č. podst. jmen rodu muž. živ. = 1. p.: *videla kluci*
- 3. os. mn. č. sloves 4. třídy na *-ej* a 5. třídy na *-aj*: *nosej, říkaj*
- 2., 3., 6. p. j. č. tvrdého skloňování příd. jmen a rodových zájmen rodu žen. na *-ej* (vých. okraj): *teť dobrej*.

Typ podještědský a podkrkonošský:

- infinitiv na *-ť*: *padat*
- výslovnost slabikotvorného *r*, *l* s průvodní samohláskou, projevující se často jen zdĺoužením souhlásky: *peršeť*, *pelno*, *vřčeť*

- zjednodušení souhláskových skupin *-dl-*: *sállo*, *-dn-*: *jennou*, *-dň-*: *souseňňi*.

Typ litomyšlský (označovaný petácký podle nářeční výslovnosti *pě* jako *pe*):

- výslovnost *pe*, *be*, *ve*: *pekná*, *bežet*, *na hlave*.

PONIKLÁ (vyprávěl muž narozený v r. 1889; viz ČJA, *Dodatky*, s. 349–350, CD 1, 02; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 103)

Obec patří k okrajovému úseku podkrkonošskému.

Jennou sem chodil po souseňňich wesňicích, scháňel sem kráwu, gde bi bila na prodej. A večír, tak kolem devíti hodin sem šel domu, bilo to v lefe. A tam taklečki za jeňňim domem pod hájem sedali wot souseda dvě sinové a wod hrobaře taki sin. Tak sem tam s ňíma wostal a howořime a najenou nan náma ů háji takowá rána obrouská. A won tam na tom kopečku bil takowej velikej souš, suchej smrk, kerej moh dát takle pul třetího, tři metri dříwi. „Á,“ hoši pouďali, „á, tak to je tá parta ze souseňňi wesnice, to bi tam patřilo jiť, kerí to sou.“ Tak sme šli. A přišli sme stícha blíš, woňi to uš mňeli přezezani na takowi porce, akorát tak na rameno. A jeden s těch souseďowejch hochu pouďá: „Strejčku, já budu vrčeť jako pes a vi dte k ňim a udeľte: Pšššt... A woňi budou misliť, že to je hajnej nebo fořt. A woňi utečou a mí to wonnesem.“ No tak, já sem pomaličku šel a ten souseďu sin les po šterech a najennou zavřčel, ale čiste jako pes. Já sem udál: „Pšššt!“ Won zavřčel ešte jennou a já udál zas: „Pšššt, stícha buť!“ A najennou wám bil fofr tím hájem dółu, to jen kameňňi brňalo. Chlapi utíkali a nechali dříwi dříwim.

Jihozápadočeská nářeční podskupina

Vedle znaků společných českým nářečím v užším smyslu (např. *mlejn*, *mouka*, *vokno*, *řek*, *na schledanou*) jsou pro jihozápadočeskou podskupinu charakteristické tyto znaky:

- *a* místo *e* po měkkých souhláskách: *jahla*, *fčala* (= včela)

- *í* po *c*, *s*, *z*: *cíťit*, *vozík*, *sítko* (ostatní česká nářečí v užším smyslu mají *ej*)
- 3. os. mn. č. sloves 4. třídy na *-í*: *nosí*, *rozumí*
- ustrnulé tvary přivlastňovacích příd. jmen: *bratrovo holka*, *sestřino kluk*
- rodinná jména zakončená na *-oje*: *Novákoj*
- rozlišování tvarů 2. × 3./6. p. j. č. tvrdého skloňování příd. jmen a rodových zájmen žen. rodu: *do tí vodi × k tej peci*, *po šestej hoďiňe*
- 1. p. mn. č. s koncovkou *-í* vyjadřující životnost: *fšichňi tři kluci*
- převládá výslovnost *mě* jako *mje*: *na mje*, *umjet*, *slamjenki*

- tvary slovesa *muset* se š: *já se muším podívat*
- krátká samohláska v infinitivech typu *nest, pect*.

Západočeský úsek:

- redukováná výslovnost samohlásky *i*, popř. její zánik ve spojení s *l*: *libalo, blo*
- 3. p. mn. č. podst. jm. všech rodů na *-om*: *pánom, husom, kuřatom*
- typ *je vařeno* (jinde v Čechách *zprav. je vařino*).

Typ domažlický (chodský):

- dloužení samohlásky: *hořít, dělál, bježíl*
- změna *d* v *r*: *storola, děrek*
- protetické *h*: *humříl* (= umřel)
- výslovnost dvojhlásek *ej* a *ou* s různým

stupněm zavřenosti: *pln^ej, takovij, takov^ou, cel^u*.

Jihočeský úsek:

- výslovnost *přej zimu, bej zubú, babijce* (= babičce)
- rozkaz. způsob *noš, (v)otpušť* (= odpust).

Typ doudlebský (jižně od Českých Budějovic):

- neexistence protetického *v*: *obešel, oňi*
- *kv, tv* se vyslovuje *kf, tf*: *křtí, tfaroh*
- výslovnost *bi, pi, mi, vi, fi*: *bjič, pjila, netrefjila*
- v 1. os. j. č. slovesa *být* forma *som*: *ráno som fstal*.

CHODSKÁ LHOTA (vyprávěla žena narozená v r. 1891; viz *České nářeční texty*, s. 59)

Nářečí obce náleží do chodského typu.

K^upali sme si malí prasátko. A to sme je vikrmili... Aš tak mňelo sto kilo, tak sme je zabili. Přišel řezník, zapích, vičistil, udelal nám hítrnice, jelita. Balo krásni živobití... Dij sme (= když jsme) je zabili, tak sme je potom pjekně nakrájeli na ti šunki (= kusy masa k uzení)... a dij se potom chtělo huďit, tak se zatopalo do pecí...

BRLOH-ROJŠÍN (vyprávěl muž narozený v r. 1896; viz ČJA, *Dodatky*, s. 363–364, CD 1, 28; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 448)
Obec leží v nářečním typu doudlebském.

Tak sem se vistrojil a šel sem tam. Abi mi žánej neviděl, tak sem šel humni. No a, tag humni sem to obešel, spořichma, abi to žánej tak jako nepozoroval, a oňi už tam krmjili u nich, doma. Oňi mi žánej nevideli, neš ta moje žena, ta... ta mi jako viděla. Nevím, kerak to viděla, že bila taková vištura (= ta, která štouráním něco objeví). Tu sem šel dovňitř do kuchiňe a set sem si za stúl, tak jako doma, nič sem... No, chvílku sem sedel a babjička, to bila jako žeňina máma, povídala: „Coš chceš?“ Já sem zas nič neřikal, co chci. No aš potom, diž už bil večer, tak se přišlo na to, já sem potom mušel začít sám, jináč to nebilo. Sem povídal: „Já bich se chtel ožeňit.“ Táta žeňin povídal: „Kerouž bi si chěl?“ Tak já sem povídal: „Nu, Mařenu.“ Tak sme začeli jako handlovat o to vjeno, no jináč to nebilo! ... to bilo první, to bil záklat celí tí svarbi. Mušelo se to dohodnout, kolik jí ten táta dá.

STAŇKOV (vyprávěl muž narozený v r. 1901; viz ČJA, *Dodatky*, s. 364, CD 1, 29; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 453)

Obec se nachází na jižním okraji jihozápadočeské nářeční oblasti.

Diž mje bilo devjed let, šel som pást krávi. Paj som (= pásł jsem) krávi, přitom som chođil do školi, ráno som fstal f pjed hođin, popřítade zameť som dvořeček, šel som pomost... g dobitku, napojit, nakrmit pomost, diž bilo šez hođin, selka: „Poženeš pást krávi.“ Vihnala mi krávi na humna, bilo jich takovejh devjet kusú, já som ti krávi pas.

Českomoravská nářeční podskupina

Většina nářečních rysů českomoravské podskupiny je shodná s ostatními českými nářečími v užším smyslu:

- dvojhlasý *ej* a *ou* (*starej*, *mouka*), změna *é* v *í* (*kiseli mlíko*), protetické *v* (*von*, *vokno*), nerozlišování životnosti typu: *ti heskí kluci*.

Směrem k východu přibývá moravských rysů:

- *blato*, *šesestí*, *vaša čepica*, *vašu čepicu*, *já su*, *chcu*, *nesl*, ...

KADOV (vyprávěl muž narozený v r. 1896; viz ČJA, *Dodatky*, s. 369, CD 2, 01; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 506)

Kadovské nářečí se řadí do centrálního úseku českomoravských nářečí.

Ale pjeknej případ bil. To tu bil nákej učitel Mađera a dostal se tadi do Vojtěchova nebo tam a viplatil tam nákou holku. Ale pjekně ji přetach. Pan řídící celej zoufalej: „Prokristapána, pane učiteli, co ste tole provet, co tole bude?! Túle ten... já... já to...“ Pođivá do vokna, sipe tam ženská, ke škole, a prej: „Diť je to paňi přecedová, vi ste přecedovo deťce zřezal!“ No, Mađera stoup, ta přišla, spustila svou, tak ji vzal za límec a tadi kousek ešte říš, za tu sedací část, a virazil ju ven ze školi. Teť řidící zase zoufale: „Teť ste to dođelal, teťj je to dođelani!“ Za chvílku se pođivá do vokna – ten muš jeji, přeceda. „Já uteču, já u toho nebudu!“ Ftom přeceda přide, chitil toho učitele Mađeru kolem krka, polibil ho, povídá: „Đekuju vám mockrát, vite, tole ešte... žádnej na tu mou potvoru nevizrál, aš vi!“

Nářečí na Moravě a ve Slezsku

Nářečí na Moravě a ve Slezsku se dělí na tři skupiny: středomoravskou, východomoravskou a slezskou.

Společné znaky nářečí na Moravě a ve Slezsku:

- krátká kořená samohláska: *blato, lhat, dat, pit*
- uchování skupiny *šč*: *štěstí*
- výslovnost skupiny *sh* jako *zh*: *na zhledanou, zhodit*
- v koncovkách *a* místo *e*: *vaša čepica*
- v koncovkách (někde i uprostřed slova) *u* místo *i*: *vašu čepicu, kožuch*
- tvar *ruki* (proti čes. *ruce*)
- slovesné tvary *chcu, chcou* (*chcóc/chcú/chcu*)
- infinitivy *chtět, mňet*.

Středomoravská nářeční skupina

Kromě společných znaků pro nářečí na Moravě a ve Slezsku (např. *blato, pit, šťastí, na zhledanou, čepica, kožuch, chcu*) jsou pro středomoravskou skupinu charakteristické tyto znaky:

- dvojhlásky *ej* a *ou* se změnily v *é* a *ó*: *mlén, móka*
- staré *é* se změnilo v *í* (stejně jako v českých nářečích v užším smyslu) a dále v *i*: *mlíko*
- na většině území je pouze krátké *i*, *u*: *vino, stul*
- staré *y* (částečně též *i*) se změnilo v *e*, staré *u* v *o* (v centrální podskupině

vyslovované široce *e*, *o*): *mleňář, omřela*

- protetické *v* (bez sv. části): *vona, zavorat, vokno*
- 3. os. mn. č. sloves 4. třídy na *-ijó*: *nosijó, ležijó*
- rozk. zp. typu *sedňite, lehňite*
- příc. min. j. č. muž. rodu s koncovým *-l*: *řekl, nesl*
- protetické *h* před *u/o, a, i* (na jihozápadě): *hudeľál / hodeľál, haňi, hiné*.

Typ horský (Tišnovsko):

- *o* místo *u* a naopak: *kopec* (= kupec), *kupec* (= kopec), *ho vuduvudo* (= u vodovodu).

Typ čuhácký (vých. Prostějovsko):

- středomoravské *é, ó* se změnilo v *í, ú*: *z véce* (= vejce) vzniklo *více*, *z bodó* (= budou) pak *bodú*.

PALONÍN (vyprávěla žena narozená v r. 1891; viz ČJA, *Dodatky*, s. 371–373, CD 2, 05)

Obec leží v centrální podskupině středomoravských nářečí.

*Já sem ráda v**ě**bírala vran**ě**. Vít**e**, to b**ě**la naše pochótk**a**! D**ě**ž b**ě**l**ě** mlad**i**, tak sem chodila d**ě**cki v**o**t strom**o** ke strom**o** a tlókla sem na strom a v**o**n**ě** se navrch**o** vozi-val**ě** f tem křov**o** tam... Já sem šla dom a já sem tam vid**ě**la na jedn**i**m strom**ě**, že tam lital**ě** star**i** vran**ě** a ž**ě**víl**ě** t**ě** mlad**i**. Tak já sem nechala fš**ě**ckih**o** a v**ě**lezla sem na strom a v**ě**brala sem si t**ě** vran**ě**. Ale v**o**n**ě** t**ě** pótvor**ě** v**á**m, neřádn**i**, začal**ě** v**á**m tak kř**ě**čet! T**ě** star**i** vran**ě** př**ě**lefele, to ste m**ě**l**ě** vid**ě**t ten candrnaj (= zmatek, křik)! Já sem m**ě**la každ**ě** vlas takle, jag m**ě** v**á**m do t**ě** hlav**ě**... D**ě**b**ě**h b**ě**vala m**ě**l**ě** mi**ň** vlasu, tak sem b**ě**la krvavá nač**ě**sto. A f**ě**l najedn**o** sl**ě**šim: „T**ě**, drš se dobře teho strom**o**!“ Já sem se bála f**ě**l vohlidn**o**t, protože sem m**o**sel**a** furt se bráňit tem vranám. Najedn**o** se podívám, tam stál pantát**a** Tich**ě**ch, b**ě**val**ě** náš starosta, takov**ě** starš**i** pán, a ten kř**ě**č**i**: „Drš se!“ No tak sem se držela. Najedn**o** báb, v**o**ňi v**ě**střel**ě**l**ě** (= tzv. plurál úcty – on vystřelil), jedn**a** vran**a** spadla dole, dr**o**há ran**a**... F**ě**l sem j**a** se lekla, vít**e**, a jak sem m**ě**l**ě** t**ě** s**o**k**ě** – tem**o** se nesm**ě**l**ě**te – vjeřte m**ě**, já sem zahá**č**el**a** za s**o**k a f**ě**l sem zustala na tem strom**ě** viset!*

ŠOŠŮVKA (vyprávěl muž narozený v r. 1919; viz ČJA, *Dodatky*, s. 374, CD 2, 08; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 633)

Nářečí obce je charakteristické pro oblast kolem Tišnova, Blanska a Sloupu (tzv. horský typ).

*„A mám úsporn**i** tupeň**i**, víš, tak sem zjistil, že něn**i** putřeba v barák**u** haňi pilka, haňi sekerka. Já si d**ě**cki dunes**o** haluzí dlóh**ě**ch a vutev**o** dvírk**a** ve šporhert**ě** a pjek**ě**ne tu tam nastrkám, a jak tu d**ě**cki houří, tak tu tam šoupnu dál. Nu že tade mám truch**o** nepuřádek, nějak**o** tu pichličk**o**, no tak tu nevaďí, tu se zamete.“ A tak sme nakunec teda šli a povídá: „Takra ještě se vrátím, nevzal sem ještě pajzák seb**o**, dlózáček na te hřípk**e**, a vezmo seb**o** kuzenku. Prutuž**e** ta kuzenka, vuna se tam napase a já ju pjek**ě**ne... veužijem tuhu čas**u**, víš.“ Tak vzal kuzen**o** a t**ě**k**a** tam hod**ě**lál na šandech takov**ě** s**o**k a šli sme teda. Přindem tade g hej-núf**ě**ce a tam s**o** takuv**i** krásn**i** kř**ě**. Tag vun mil**o** kuzo tam hovázal na šand**e** a mi sme šli s Oldřichem. A tak sme tak spolá s huďink**o** chuďil**i**, ale jož d**ě**cki jag von huvid**ě**l hříbek, tak křičel jag Viktorka: „Sláva!“ Ne. A tak já sem říkal sakra, tu m**ě** tam vutravun**u**. Puvidám: „Oldřich**o**, s teb**o** já chuďit nebod**o**.“ Tak sem se m**o** stratil, né. A t**ě**d ráno přind**o**, né, a Oldřich sedí. Puvidá: „Debes vid**ě**l, cu se m**ě**ne přihuďil**u**. No přind**o** t**i** k t**ě** hejnúf**ě**ce, pudivám se, vuna t**i** kuza leží vzhúro nuhama. Puvidám: „No, cupak, kuzénku, ležíš, d**ě**t se máš pást!“ Přind**o** t**i** k n**i**, no vuna jož bila stodená. Vuna se m**ě**ne vubjesela!“*

Východomoravská nářeční skupina

Kromě společných znaků pro nářečí na Moravě a ve Slezsku (např. *blato*, *pít*, *štěstí*, *na zhledanou*, *čepica*, *kožuch*, *chcu*) jsou pro východomoravskou skupinu charakteristické tyto znaky:

- uchování pův. *y/í* a *ú*: *strýc*, *sítko*, *múka* (proti čes. *ej*, *ou* a střm. *é*, *ó*)
- existence dvojice *l × t* (= tvrdé *l*), popř. *μ* (= obalované *l*): *hlina × hla-va/hμava*
- zachované *é* proti *í* na ostatním území: *kamének*, *řéct*, *dobré mléko*
- na většině území *aj* místo *ej*: *vajco*, *dávaj*
- na většině území *a* místo *e* ve slovech jako *ležat*, *kuřa*
- zvrtné zájmeno *sa*: *nesmí sa* (kromě dolského typu, kde je *se*)
- 1. pád mn. č. podst. jm. muž. rodu typu *předsedé*, *pekaře*
- dlouhé *r*: *tříti*, *ohřňat*
- místy se vyskytuje dlouhé *l*: *hlít*, *hlt*, *doušek*, *klzat*, *klouzat*
- 2., 3., 6. p. j. č. tvrdého skloňování příd. jmen a rodových zájmen rodu žen. na *-ejl/-ěj*: *do tej jami*, *na tej vel-kej svadbě*

- koncovky *-om* v 3. p. mn. č. a *-och* v 6. p. mn. č. podst. jm. rodu muž. a stř.: *dal to koňom*, *na oknoch*
- dloužení samohlásky v přič. min. j. č. muž. rodu: *rozhněvát*, *vidět*.

Severní (valašská) podskupina:

- ve výslovnosti zachován rozdíl *y/ý* proti *í/í*: *bili*, *tančít*, *cérky byty*, *miły*
- infinitiv zakončený na *-ť*
- *y/ý* po *č*, *š*, *ž*, *ř*: *čým*, *šyroky*, *žyvot*, *přyšet*.

Typ kelečský (severozápadně od Vsetína):

- nadměrný výskyt dvojhlásek *ej*, *ou*: *vejška*, *druhej*, *nožejk*, *třejska*, *vola-jou*, *nouž*, *rouža*.

Jižní (slovácká) podskupina:

- *y/ý* splynulo ve výslovnosti s *i/í*: *slišet*, *mlín*
- výslovnost tvrdého *l* místy jako *μ*: *hμava*.

Typ dolský (od Kroměříže přes Kyjov k Břeclavi):

- dvojhlásky *ej* místo *y* (resp. *í*): *vejška*, *druhej*
- *ej* proti *aj* (vých.): *dej*, *nejlepší*.

Typ kopaničářský (jižně od Uher-ského Brodu při moravsko-slovenské hranici):

- je odrazem pozdní slovenské koloni-zace
- neexistuje souhláska *ř*: *tri*, *přišli*
- typ *medza*, *cudzí*
- 1. os. č. j. na *-em*: *chcem*, *umrem*.

RADEJOV (vyprávěla žena narozená v r. 1900; viz ČJA, *Dodatky*, s. 381–382, CD 2, 19; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 732)
Nářečí obce patří do kopaničářských nářečí.

A víte, f tu válku nebiuo toho midua nijakého. A tož robi to velice varili, to miduo. A tož vikupili fšecek ten uoj a potom sa nemňeuo čím masřit. Ten uoj, to biuo na zásaški, pravda, na poléfkí, na masteňi to nebiuo, ale na zásaški to biuo. Kupovali zme to. A toš... bubnovali, že sa to nesmí kupovat na miduo, že to sú požívařini, že sa to ničí požívařini, a miduo sa nesmí varit, a na koho sa to pronese, že to miduo varí, ten bude prísne potrestaní. A Hazúsce skapaua koza, Hazúza starí nebiu doma, tož Vid ju zakopau. A já povidám: „Ale čuješ, neňi to škoda, tej koze, taková vám tustá (= tlustá) koza. Mi si s teho možeme navarid midua. Gdo bude vjedet? Mi máme tam nazadu,“ povidám, „tam máme taková perňíkovú chaloupku, máme tam koteu f kotlíne a žadní nás tam nenajde. Tam si teho midua navaríme.“

HALENKOV (vyprávěl muž narozený v r. 1912; viz ČJA, *Dodatky*, s. 384–385, CD 2, 23; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 750)
Nářečí obce patří do severní (valašské) podskupiny východomoravských nářečí.

Přýšeř za mnu zdejší opčan, byl to penzýsta. A sřežovář sy, že mu můj pes rostrh gaře. Já sy povidám, tak sy to rozmýšlám, povidám mu: „Éj, ale toš, strýcu Skúpiřový, mýslím, můj pes to asy nebyř.“ Že byl. „Poznát sem ho, byl to váš,“ povidát ňe. Já povidám: „Tož víte-i co. Pořte sa poďívat a zistíme to na místo samém, leřři (= jestli) sú to ty gaře rostrhlé zubami od mojiho psa.“ Tož zme přýřři k nám, s cesty zavořám: „Punřo, pocem!“ Punřa sa přýřrne spoza chařupy a povidám mu: „Pocem, tu sy sedňi!“ Chyřřil sem ho za hubu, sem mu ju otevřěl a ptám sa teho strýca Skúpiřového: „Toš čým vám ty gaře rostrch?“ A on chudák nem'ět aňi jedneho zuba. Tož jag by mu moh zubama gaře rostrhnúř? „Leda,“ sem mu povidát, „leda by vám to udeřát pazúřem z nohy.“ Toš strýc Skúpiřú sa ochmúřil (= zakabonil) a požádát za prominuřři a odeřěl.

Slezská nářeční skupina

Slezská nářečí se člení na dvě oblasti: nářečí českého typu (označovaná též jako slezskomoravská, dříve lašská; dělí se na další tři podskupiny) a nářečí polského typu (označovaná též jako slezskopolská nebo přechodová nářečí česko-polská).

Kromě společných znaků pro nářečí na Moravě a ve Slezsku (např. *ščeští, na zhledanou, čepica, kožuch, chcu*) jsou pro tuto skupinu charakteristické tyto znaky:

- jen krátké samohlásky
- přízvuk na předposlední slabice
- zachovává se rozdíl mezi *i* a *y*: *biť* × *byť*, *miľy* × *myľy*
- výslovnost *mě* jako *mje*: *mjesto*
- existence dvojice *l* × *ľ* (= tvrdé *l*), popř. *ɥ* (= obalované *l*): *zaklepu* × *hľavalhɥava*
- skupina *kv, tv, sv* se vyslovuje jako *kf, tf, sf*: *křitko, tfuj, sfaty*
- průvodní samohláska u slabikotvorného *l*: *pyľno, vyľna* (na vých. okraji též *pelno, velna*)
- 2. p. mn. č. zakončen na *-uv*: *scho-duv, vlasuv*
- příč. min. j. č. muž. rodu sloves typu *nést* bez *-l*: *vlez/vľiz* (= vlezl).

Západní (opavská) podskupina:

- ve slabikách *de, te, ne* zachována měkkost: typ *ňebudžeče*

- staré *é* se nezměnilo v *í*, pouze se zkrátilo: *mleko, zeľe*
- splynutí *s* a *š, z* a *ž* před *e* a *i*: *šeno* (= seno), *žyma* (= zima)
- *aj* místo *ej* (vých.): *najlepšy, prodaj*
- *y* po *č, š, ž, ř*: *čysty, šyroky, žyvy, křyž*.

Východní (ostravská) podskupina:

- ve slabikách *de, te, ne* zachována měkkost: typ *ňebudžeče*
- změna starého *é* v *i*: *mliko*
- průvodní samohláska u slabikotvorného *r*: *kyrk/kryk, hyrbaty/hrybaty*
- na části území změna *á* v *o*: *dovom* (= dávám).

Jižní (frenštátská) podskupina:

- ve slabikách *de, te, ne* zachována měkkost: typ *ňebudete*.

Přechodová nářečí česko-polská:

- ve slabikách *de, te, ne* zachována měkkost: typ *ňebudžeče*
- změna *á* v *o*: *boli še* (= báli se)
- slabiky *ro, lo* místo *ra, la*: *krova* (= kráva), *gľova* (= hlava)
- změna *o* v *u, e* v *y* před nosovými souhláskami *m, n*: *strum* (= strom), *jedyn* (= jeden)
- hláska *g* proti *h* na ostatním území: *gľova*
- stopy po nosových samohláskách: *rynka* (= ruka), *munka* (= mouka).

MOKRÉ LAZCE (vyprávěla žena narozená v r. 1899; viz ČJA, *Dodatky*, s. 387, CD 2, 27; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 807)
Nářečí obce patří k západní (opavské) podskupině slez. nářečí.

Mjeli smy vyletu polefku na taleřach a chčeli smy objedvač. A tu najednum bling nam do oken a už byla polefka plna škla a uš smy ot stoła učekli. A uš smy prajeli, už je końec. Mušmy do sklepa, do pivnice. Tak smy šli do tej pivnice. Mjeli zmy tam, cera mjela třymjesyčni džečo (= dítě). Tak co s tym džečem, božatkem? Tuž zmy vat u temu navinuli na ušy, aby temu bťanky ňepopukały. A ja potym raz vylezu po schodach se podžyvač, tak se mi zdało, že pršy. Vylezu ven se podžyvač. Próboha! Tu už hore (= hoří)! Tu nam hore strom, tam hore kolňa, tam hore stodola, tu zaz druhy strom, tu zem horała! Tuš sem... křyčym do sklepa: „Honem, honem, vylezaj-če, bo horem!“ A chałupa horała, u sušeda horało, na tej straňe, na tej straňe. A to přet tym přelečelo letadło a to letadło nasypało jak ehosyk teho, tej hořlaviny.

TĚRLICKO-HRADIŠTĚ (vyprávěla žena narozená v r. 1928; viz ČJA, *Dodatky*, s. 390–391, CD 2, 34; http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/, lokalita č. 832)

Hradiště leží v oblasti přechodových nářečí česko-polských.

F Češiňe (= v Těšíně) ućikli (= utekli) Ruši z lagru. A ěi Ruši, oňi tam m'eli takum starum stodote, a ěi Ruši vleźli do tej stodoty a tamek (= tam) nocovali. A žodyn (= žádný, nikdo) ňev'edźet, že tam nocujon. Šostra šla na šano do kruf (= pro seno pro krávy). A teras jedyn Rus vyloz z automatym (= samopalem) a pravjyt, že jag ih vyzradži, že jum zastřeli. Ona ňepov'edžala ňic, ene to mamince pov'edžala, že tam ěi Ruši son. Tož my ešče še nad ňimi smiľovali...a navařili my jim jodla (= jídla), dali my jim poješć a potym tyn Rus uš še tag ośm'eliť, že přišet aj do kuchyňe, do jizby, i chćot po taćinkovi, aby mu but (= botu) spraviť. M'yt rynke pošaračonon (= měl ruku poraněnou), tag mu tum rynke zabandažovali, a oňi ... potym na drugi džiň ku v'ečoru uš šli. A kajši še ukryli v gorach, a tam f tyh gorach byli dľugo, tam byli ze tři m'ešunce (= asi tři měsíce).

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku zpracovává rozsáhlý materiál pomístních jmen (tj. názvů neosídlených objektů, především polí, luk, lesů, hor, vod a cest) z historické Moravy a české části Slezska.

Projekt byl zahájen v roce 2005, hesla jsou postupně zpřístupňována na internetu (<https://spjms.ujc.cas.cz>). Materiál pro slovník byl shromážděn v letech 1965 až 1986 prostřednictvím soupisové korespondenční ankety, doplňující materiál byl získán rovněž přímým terénním výzkumem a diplomovými pracemi; databáze je průběžně doplňována. Sběr materiálu se uskutečnil ve všech obcích Moravy a Slezska s převahou obyvatelstva české (na Československu i polské) národnosti. V pohraničí nebyl výzkum proveden: v oblastech nově dosídlených po roce 1945 obyvatelstvem nářečně různorodým byla totiž původní pomístní jména nahrazena jmény novými, tj. jmény bez historické návaznosti.

Český jazykový atlas 1–5 (1992–2005), Dodatky (2011) – významné dílo kolektivu dialektologů je kromě knižního vydání dostupné též na webových stránkách Ústavu pro jazyk český (PDF verze na <https://cja.ujc.cas.cz>, HTML verze na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja>).

Mezioborová spolupráce. V rámci projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“ (č. DG20P02OVV029), který podpořilo v letech 2020–2022 v rámci Programu NAKI II Ministerstvo kultury, spolupracovalo dialektologické oddělení ÚJČ s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Vznikl mj. webový nářeční geoportál DiaMa, který umožňuje vyhledávání, filtrování a vizualizaci interaktivních dialektologických map v online prostředí, a byly vydány tři atlasy: *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020), *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (2022), *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (2022). Výsledky projektu byly prezentovány na výstavě „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ (Olomouc 2022, Brno 2022, Uherské Hradiště 2023, Virtuální průvodce výstavy je dostupný na <https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne>).

Mezinárodní spolupráce. Dialektologové se významnou měrou zapojují do nadnárodních atlasových projektů (***Evropský jazykový atlas*** – *Atlas linguarum Europae*; ***Slovanský jazykový atlas*** – *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*).

Víte, co znamenají např. slova *ogar*, *kret*, *lelík*, *kotrna*, *merfán*, *blížňata*, *šmig-rust*, *stokráska*?

Odpověď můžete najít v *Českém jazykovém atlase*. Šestisvazkové dílo zachycuje na takřka 1600 mapách svět českých, moravských a slezských nářečí, která v dnešní době nenávratně mizí přímo před očima. Materiál pro *Atlas* byl shromážděn v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století v 420 venkovských lokalitách a 57 městech během výzkumu, jehož se zúčastnilo téměř 5400 nářečních mluvčích. Na mimořádnou hodnotu *Českého jazykového atlasu* ukazuje i skutečnost, že mu v roce 2008 byla v soutěži Slovník roku udělena Cena poroty za výkladový slovník.

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Filip Smolík: **Vývoj jazyka u dětí**

L. Alexa, F. Duša, M. Dvořák, A. Hlaváček, J. Kratzer, J. Krivánková, P. Kubáň, P. Kubáň, J. Lavická, T. Matoušek, P. Mikuška, Jan Příkryl, A. Týcová, Z. Večeřa, J. Weisová: **Ústav analytické chemie AV ČR**

DOSUD VYŠLO:

Martina Ireinová, Hana Konečná: **Slovník nářečí českého jazyka**

Petra Přadková: **Slovanský jazykový atlas**

Libuše Čižmarová: **Kouzla a čáry v českých nářečích**

Edice Věda kolem nás | Pro všední den

Nářečí dříve a nyní: Český jazykový atlas | Martina Ireinová, Hana Konečná

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia. Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa. Technický redaktor Jiří Raška. Odpovědná redaktorka Petra Královcová. Vydání 2., 2023. Ediční číslo 13014. Tisk **SERIFA**[®], s. r. o., Jínonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245

Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:

www.vedakolemnas.cz | www.academia.cz